مجله علمی مطالعات پژوهشی
در حقوق آینده
www.journalhi.com/law/

# آثار حقوقی انقضای تعلیق چندجانبه حقوق گمرکی بر انتقالات الکترونیکی در سازمان تجارت جهانی: تعارض حاکمیت تعرفه‌ای دولت‌ها با آزادی تجارت دیجیتال

**محمدرضا سلگی *[۱]، رضا غفاری [۲]**

۱- محمدرضا سلگی (نویسنده مسئول) ، : کارآموز وکالت ، کارشناسی ارشد حقوق بین الملل ، گروه حقوق تجارت بین الملل ، دانشکده حقوق ، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، تهران ، ایران. ایمیل: Mohammadreza.solgi@iau.ir

۲- کارآموز وکالت ، کارشناسی ارشد حقوق بین الملل ، گروه حقوق تجارت بین الملل ، دانشکده حقوق ، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، تهران ، ایران. ایمیل: Reza.ghaffari2975@iau.ir

* نویسنده مسئول

**چکیده**

تعلیق چندجانبه حقوق گمرکی بر انتقالات الکترونیکی که از سال ۱۹۹۸ در سازمان تجارت جهانی برقرار بود، در ۳۰ مارس ۲۰۲۶ و در پی عدم توافق اعضا در کنفرانس وزیران چهاردهم منقضی شد. این مقاله با روش پژوهش حقوقی ـ دکترینال و تفسیر اسناد اولیه، آثار حقوقی انقضا را از مسئله گسترده‌تر حاکمیت تعرفه‌ای تفکیک می‌کند. پرسش اصلی آن است که پس از پایان تعلیق، در چه شرایطی وضع حقوق گمرکی بر محتوای دیجیتال انتقال‌یافته می‌تواند با تعهدات موجود اعضا تعارض پیدا کند و ترتیبات جدید تا چه حد عدم‌قطعیت را کاهش می‌دهند. یافته اصلی این است که انقضا فقط حمایت مشترک ناشی از تعلیق موقت را پایان می‌دهد؛ نه اینکه مجوز عام برای وضع تعرفه ایجاد کند. در فرض طبقه‌بندی موضوع به‌عنوان کالا، تعهدات تثبیت تعرفه‌ای و رفتار دولت کامله‌الوداد ذیل گات ۱۹۹۴ باید بررسی شود، در حالی که ماده سوم گات عمدتاً ناظر بر مالیات‌ها و مقررات داخلی است. اگر موضوع خدمت باشد، دامنه تعهدات گاتس به بخش، شیوه عرضه و جدول تعهدات عضو وابسته است و نمی‌توان از آن سقف عمومی برای همه حقوق گمرکی استنباط کرد. تعهدات موافقتنامه تجارت الکترونیکی، بیانیه گروهی اعضا و موافقتنامه‌های منطقه‌ای نیز از حیث طرف‌ها، دامنه و زمان اثر یکسان نیستند. مقاله چارچوبی مرحله‌ای برای ارزیابی هر اقدام تعرفه‌ای پیشنهاد می‌کند و بر شفافیت، تفکیک مالیات داخلی از حقوق گمرکی و راه‌حل چندجانبه‌ای همراه با ملاحظات توسعه‌ای تأکید دارد.

**کلمات کلیدی:** تعلیق حقوق گمرکی؛ انتقالات الکترونیکی؛ سازمان تجارت جهانی؛ حاکمیت تعرفه‌ای؛ تجارت دیجیتال

# The Legal Consequences of the Expiry of the WTO Moratorium on Customs Duties on Electronic Transmissions: The Tension Between States' Tariff Sovereignty and the Freedom of Digital Trade

**MohammadReza Solgi [1,*], Reza Ghaffari [2,*]**

1- Legal Apprentice, MA. International Law , Department of International Trade Law , Faculty of Law , Islamic Azad . University , Tehran Central Branch , Tehran, Iran Mohammadreza.solgi@iau.ir
2- Legal Apprentice, MA. International Law , Department of International Trade Law , Faculty of Law , Islamic Azad University , Tehran Central Branch , Tehran, Iran. Email: Reza.ghaffari2975@iau.ir

*** Corresponding Author**

**Abstract**

The WTO moratorium on customs duties on electronic transmissions, maintained since 1998 through successive extensions, lapsed on 30 March 2026 after members failed to agree on an extension at the Fourteenth Ministerial Conference. Using doctrinal legal research and interpretation of primary instruments, this article distinguishes the legal effects of expiry from the broader question of tariff sovereignty. It asks when a customs duty on electronically transmitted content may conflict with members' continuing obligations and how post-MC14 arrangements affect legal certainty. The central finding is that expiry removes the protection supplied by a temporary common moratorium; it does not create an unrestricted licence to impose tariffs. If a transmission is legally classified as a good, the relevant member's GATT 1994 tariff bindings and most-favoured-nation obligations must be examined, while Article III principally addresses internal taxes and regulations. If the transaction is a service, the scope of GATS obligations depends on the service, mode of supply, scheduled sector and recorded limitations; the GATS cannot be treated as a universal tariff ceiling for all digital services. The Agreement on Electronic Commerce, the communication by a group of members, and regional trade agreements differ in their parties, scope and temporal effects. The article proposes a sequential legal assessment framework for specific measures and recommends greater transparency, a clear distinction between customs duties and internal taxation, and a multilateral solution that accounts for development-related concerns.

**Keywords:** WTO e-commerce moratorium; electronic transmissions; customs duties; digital trade; tariff bindings

## مقدمه: مسئله، پرسش و فرضیه پژوهش

انقضای تعلیق چندجانبه حقوق گمرکی بر انتقالات الکترونیکی، تحول مهمی در حکمرانی تجارت دیجیتال است؛ اما اهمیت آن نباید با نتیجه‌گیری شتاب‌زده درباره آزادی تعرفه‌ای اعضا اشتباه شود. از سال ۱۹۹۸ اعضای سازمان تجارت جهانی در چارچوب اعلامیه تجارت الکترونیکی جهانی[۱] و تصمیمات تمدیدی، رویه عدم اعمال حقوق گمرکی بر انتقالات الکترونیکی را حفظ کرده بودند.[۳۲] در کنفرانس وزیران چهاردهم توافقی برای تمدید به دست نیامد و سازمان تجارت جهانی اعلام کرد تعلیق و برنامه کاری تجارت الکترونیکی در ۳۰ مارس ۲۰۲۶ منقضی شدند.[۴] با این حال، انقضای یک ترتیبات موقت، پاسخ نهایی به پرسش‌های مربوط به طبقه‌بندی کالا و خدمت، حدود تعهدات تثبیت‌شده و رابطه حقوق گمرکی با سایر مالیات‌ها را در خود ندارد.

پرسش اصلی این پژوهش چنین صورت‌بندی می‌شود: پس از انقضای تعلیق چندجانبه در ۳۰ مارس ۲۰۲۶، تحت چه شرایطی اعمال حقوق گمرکی بر انتقالات الکترونیکی با تعهدات باقی‌مانده اعضا در حقوق سازمان تجارت جهانی و سایر موافقتنامه‌های لازم‌الاجرا سازگار یا ناسازگار است و کدام سازوکارها می‌توانند عدم‌قطعیت ناشی از ترتیبات واگرا را کاهش دهند؟ پرسش‌های فرعی درباره ماهیت حقوقی تعلیق، طبقه‌بندی انتقالات، دامنه مواد دوم و سوم گات ۱۹۹۴ و مواد شانزدهم و هفدهم گاتس، جایگاه موافقتنامه تجارت الکترونیکی و بیانیه گروهی اعضا و پیامدهای توسعه‌ای اختلافات است.

فرضیه پژوهش آن است که انقضای تعلیق، مانع مشترک و موقت را حذف می‌کند اما حاکمیت تعرفه‌ای نامحدود ایجاد نمی‌کند. نتیجه حقوقی هر اقدام به نوع اقدام، موضوع انتقال، طبقه‌بندی قابل دفاع، تعهدات خاص عضو، وضعیت لازم‌الاجرا بودن اسناد و موافقتنامه‌های منطقه‌ای یا دوجانبه وابسته است.[۶۵] این فرضیه با این قید آزموده می‌شود که گاتس معادل نظام تثبیت تعرفه کالاها نیست و نمی‌توان از تعهدات دسترسی به بازار یا رفتار ملی خدمات، ممنوعیتی کلی و خودکار برای هر مالیات یا عوارض بر خدمات دیجیتال استنباط کرد.[۷]

روش پژوهش، حقوقی ـ دکترینال است. اسناد رسمی سازمان تجارت جهانی و متن موافقتنامه‌های مرتبط، مبنای اصلی تحلیل‌اند؛ قواعد تفسیری حقوق معاهدات برای روشن‌کردن متن، زمینه، موضوع و هدف اسناد به کار می‌روند؛[۸] و پژوهش‌های OECD ، UNCTAD و ادبیات

1 World Trade Organization (WTO), "Declaration on Global Electronic Commerce," WT/MIN(98)/DEC/2 (20 May 1998), para. 1. Official WTO e-commerce portal: https://www.wto.org/english/tratop_e/ecom_e/ecom_work_programme_e.htm.

2 WTO, "Work Programme on Electronic Commerce," WT/L/274 (30 September 1998). The institutional work programme and the moratorium are related but analytically distinct.

3 WTO Ministerial Conference, "Work Programme on Electronic Commerce," WT/L/1194 (4 March 2024), para. 1, extending the moratorium and Work Programme until MC14 or 31 March 2026, whichever occurred first. Official portal: https://docs.wto.org/.

4 WTO, "Work Programme on E-Commerce, Moratorium," https://www.wto.org/english/tratop_e/ecom_e/ecom_work_programme_e.htm. The page confirms the lapse of the moratorium and Work Programme on 30 March 2026.

5 General Agreement on Tariffs and Trade 1994 (GATT 1994), art. II. Official text: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/06-gatt_e.htm.

6 GATT 1994, arts. I:1 and III. Article I concerns most-favoured-nation treatment; Article III concerns internal taxes and regulations and is not a general ceiling on ordinary border customs duties.

7 General Agreement on Trade in Services (GATS), arts. I, XVI and XVII and the member's Schedule of Specific Commitments, https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/26-gats_01_e.htm. Application depends on the service, mode of supply, scheduled sector and recorded limitations.

8 Vienna Convention on the Law of Treaties, 23 May 1969, arts. 31–32. The treaty status of the Convention may differ by WTO member; its interpretive rules are also widely treated as customary international law.

دانشگاهی تنها در حدی استفاده می‌شوند که به پرسش حقوقی یا ارزیابی پیامدهای سیاستی مرتبط باشند.[۱] این پژوهش داده میدانی، مصاحبه یا داده آماری اولیه تولید نکرده است. بر همین اساس، برآوردهای اقتصادی پیش از مارس ۲۰۲۶ از آثار تحقق‌یافته پس از انقضا تفکیک می‌شوند.[۲]

خلأ پژوهشی مقاله نه در ادعای فقدان هرگونه مطالعه درباره تعرفه انتقالات الکترونیکی بلکه در نیاز به چارچوبی مرحله‌ای است که بتواند رژیم‌های حقوقی متداخل پس از انقضا را برای یک اقدام مشخص به هم پیوند دهد.[۳]

## ۱. مبانی مفهومی و حقوقی تعلیق چندجانبه

### ۱ـ۱. انتقال الکترونیکی، محتوای دیجیتال و مسئله طبقه‌بندی

اصطلاح «انتقال الکترونیکی» در تصمیمات مربوط به تعلیق، با تعریف جامع و پذیرفته‌شده‌ای که همه اختلاف‌ها را حل کند همراه نشده است. برنامه کاری سازمان تجارت جهانی، تجارت الکترونیکی را برای مقاصد همان برنامه و بدون پیش‌داوری درباره نتیجه مذاکرات، تولید، توزیع، بازاریابی، فروش یا تحویل کالاها و خدمات از طریق ابزارهای الکترونیکی می‌فهمد.[۴] با این وجود، تعریف وسیع تجارت الکترونیکی الزاماً با دامنه «انتقال الکترونیکی» در تعلیق یا در هر موافقتنامه منطقه‌ای برابر نیست. ممکن است معامله با سفارش اینترنتی آغاز شود، اما کالای فیزیکی از مرز بگذرد؛ در مقابل، فایل نرم‌افزار، کتاب الکترونیکی، موسیقی یا داده تجاری ممکن است بدون عبور فیزیکی مرز تحویل شود. هر دو مورد تجارت الکترونیکی‌اند اما مسئله حقوق گمرکی انتقال الکترونیکی عمدتاً به شیوه تحویل و ماهیت موضوع مرتبط است.

تمایز میان «رسانه انتقال» و «محتوای منتقل‌شده» نیز حیاتی است. بیانیه گروهی اعضا در سند WT/GC/286/Rev.4، انتقال الکترونیکی را با عبارتی شامل انتقال با هر وسیله الکترومغناطیسی و محتوای انتقال توصیف می‌کند؛ با این حال این تعریف مربوط به همان ارتباط و طرف‌های آن است و نباید بدون مبنای حقوقی به همه اسناد تعمیم داده شود.[۵،۶] در برخی توافق‌های منطقه‌ای، اصطلاح «محصول دیجیتال» به کار رفته و در برخی دیگر، عبارت «تحویل الکترونیکی» یا «محتوای انتقال‌یافته» استفاده شده است.[۷،۸،۹] تفاوت اصطلاحات می‌تواند دامنه حمایت، استثناها و رابطه با حقوق مالکیت فکری یا خدمات را تغییر دهد.[۱۰]

برای نمونه، دانلود یک نسخه از نرم‌افزار ممکن است از نظر اقتصادی با خرید نسخه‌ای روی رسانه فیزیکی مشابه باشد اما مشابهت اقتصادی به‌تنهایی پاسخ نمی‌دهد که آیا دانلود، واردات «کالا» تحت گات ۱۹۹۴، عرضه «خدمت» تحت گاتس یا موضوع مستقلی در یک موافقتنامه تجارت دیجیتال است. خدمت پخش جریانی فیلم، انتقال نسخه دائمی نرم‌افزار، دسترسی اشتراکی به پایگاه داده و تحویل کالای سفارش‌شده به‌صورت آنلاین نیز باید جداگانه سنجیده شوند. معیار حقوقی باید از متن سند حاکم و تعهدات عضو استخراج شود، نه صرفاً از فناوری مورد استفاده یا اصطلاحات بازار.

### ۱ـ۲. ماهیت حقوقی تعلیق و تحول تاریخی آن

1 UN Trade and Development (UNCTAD), “Strengthening Fiscal Revenues in Developing Countries in the Context of Electronic Commerce and Digital Trade,” TD/B/C.I/EDE/9/2 (2 March 2026), https://unctad.org/system/files/official-document/tdbc1ede9d2_en.pdf; and “Agreed Policy Recommendations,” 13 May 2026, https://unctad.org/board-action/strengthening-fiscal-revenues-developing-countries-context-electronic-commerce-and.

2 Andrea Andrenelli and Javier López González, “Understanding the Potential Scope, Definition and Impact of the WTO E-Commerce Moratorium,” OECD Trade Policy Papers, no. 275 (Paris: OECD Publishing, 2023), https://doi.org/10.1787/59ceace9-en. Fiscal estimates are pre-expiry modelling, not observed post-2026 effects.

3 Minji Kang, “Customs Duties on Electronic Transmissions after the Expiration of the WTO Moratorium: International Economic Law Issues and Legal Responses,” Korean Journal of International Economic Law 24, no. 2 (2026): 7–33. Bibliographic record and abstract only: https://kci.go.kr/kciportal/ci/sereArticleSearch/ciSereArtiView.kci?sereArticleSearchBean.artiId=ART003368876. Full text was not accessible during this audit.

4 WTO, “Work Programme on E-Commerce, Moratorium,” section on the moratorium, https://www.wto.org/english/tratop_e/ecom_e/ecom_work_programme_e.htm

5 WTO General Council, “Communication on electronic transmissions,” WT/GC/286/Rev.4 (1 September 2026), https://docs.wto.org/ (search WT/GC/286/Rev.4). This is a communication by co-sponsors, not a decision adopted by all WTO members.

6 WTO, WT/GC/286/Rev.4 (1 September 2026). Before publication, recheck the final version and co-sponsor list in WTO Documents Online.

7 Comprehensive and Progressive Agreement for Trans-Pacific Partnership (CPTPP), art. 14.3, official text: https://www.international.gc.ca/trade-commerce/trade-agreements-accords-commerciaux/agr-acc/tpp-ptp/text-texte/14.aspx?lang=eng.

8 United States–Mexico–Canada Agreement (USMCA), ch. 19, art. 19.3, official USTR text: https://ustr.gov/sites/default/files/files/agreements/FTA/USMCA/Text/19-Digital-Trade.pdf.

9 Comprehensive Economic and Trade Agreement (CETA), art. 16.3, official text: https://www.international.gc.ca/trade-commerce/trade-agreements-accords-commerciaux/agr-acc/ceta-aecg/text-texte/16.aspx?lang=eng.

10 CPTPP art. 14.3; USMCA art. 19.3; CETA art. 16.3. The texts differ in terms such as “electronic transmissions,” “digital products,” and “electronic deliveries.”

اعلامیه تجارت الکترونیکی جهانی در سال ۱۹۹۸ مقرر کرد اعضا رویه جاری خود را در مورد عدم اعمال حقوق گمرکی بر انتقالات الکترونیکی ادامه دهند[۱] و هم‌زمان برنامه کاری برای بررسی مسائل تجارت الکترونیکی شکل گرفت.[۲] در طول سال‌های بعد، اعضا تعلیق را به‌طور دوره‌ای تمدید کردند. آخرین تمدید پیش از MC14 با تصمیم WT/L/1194 در سال ۲۰۲۴ انجام شد و مدت آن را تا MC14 یا ۳۱ مارس ۲۰۲۶، هرکدام زودتر فرا رسد، تعیین کرد.[۳] عبارت دوره‌ای و موقت این اسناد مهم است: استمرار سیاسی و عملی یک رویه نزدیک به سه دهه، به‌تنهایی آن را به تعهد دائمی قراردادی یا قاعده عرفی مستقل تبدیل نمی‌کند. اثبات چنین نتیجه‌ای مستلزم بررسی مستقل رویه عمومی و اعتقاد حقوقی اعضا خواهد بود؛ وجود تصمیمات تمدیدی خود نشان می‌دهد استمرار تعلیق در عمل به اقدام نهادی اعضا وابسته بوده است.

در MC14 که از ۲۶ تا ۳۰ مارس ۲۰۲۶ در یائونده برگزار شد، اعضا نتوانستند تصمیمی برای تمدید تعلیق و برنامه کاری اتخاذ کنند. اطلاعیه رسمی سازمان تجارت جهانی از عدم توافق درباره ادامه این ترتیبات خبر می‌دهد و صفحه موضوعی سازمان، انقضای آنها را در ۳۰ مارس ۲۰۲۶ ثبت می‌کند.[۴،۵] از نظر روش تحلیل حقوقی، باید میان تعلیق، برنامه کاری و تعهدات موافقتنامه‌ای دیگر تفکیک کرد: برنامه کاری محل گفت‌وگو و بررسی بود؛ تعلیق رویه مشترک عدم وضع حقوق گمرکی را حفظ می‌کرد؛ و موافقتنامه تجارت الکترونیکی مسیر جداگانه‌ای برای قواعد قراردادی میان اعضای پذیرنده ارائه می‌دهد.

**جدول ۱. گاه‌شمار تعلیق و تحولات حقوقی پس از MC14**

| تاریخ / دوره | سند یا رویداد | دلالت حقوقی |
|---|---|---|
| **۲۰ مه ۱۹۹۸** | اعلامیه تجارت الکترونیکی جهانی WT/MIN(98)/DEC/2 | توافق برای ادامه رویه عدم اعمال حقوق گمرکی بر انتقالات الکترونیکی؛ نه تعریف جامع طبقه‌بندی |
| **۳۰ سپتامبر ۱۹۹۸** | برنامه کاری WT/L/274 | ایجاد چارچوب نهادی برای بررسی تجارت الکترونیکی |
| **۴ مارس ۲۰۲۴** | تصمیم WT/L/1194 | تمدید تعلیق تا MC14 یا ۳۱ مارس ۲۰۲۶، هر کدام زودتر |
| **۳۰ مارس ۲۰۲۶** | پایان MC14 بدون اجماع بر تمدید | انقضای تعلیق و برنامه کاری؛ نبود توافق جدید چندجانبه |
| **۲۸ مارس ۲۰۲۶** | تصویب مسیر اجرای موافقتنامه تجارت الکترونیکی از طریق ترتیبات موقت | مسیر جداگانه برای اعضای شرکت‌کننده؛ مشروط به سازوکار پذیرش و لازم‌الاجرا شدن |
| **۸ مه تا ۱ سپتامبر ۲۰۲۶** | ارتباط گروهی اعضا و نسخه WT/GC/286/Rev.4 | تعهد اعلامی گروهی میان حامیان؛ نه تصمیم عام کل اعضای WTO |

منبع: اسناد WT/MIN(98)/DEC/2، WT/L/274، WT/L/1194، WT/MIN(26)/42 و WT/GC/286/Rev.4؛ صفحات رسمی سازمان تجارت جهانی.[۶]

## ۲. آثار حقوقی انقضای تعلیق چندجانبه

### ۲ـ۱. رفع محدودیت موقت در برابر ایجاد اختیار نامحدود

انقضای تعلیق به معنای پایان یافتن همان محدودیت موقتی است که تمدید آن در تصمیمات وزیران موضوعیت داشت؛ اما نتیجه آن، ایجاد اختیار مطلق برای وضع حقوق گمرکی بر هر نوع محتوای دیجیتال نیست. گزاره دقیق‌تر این است که از ۳۰ مارس ۲۰۲۶، صرف تعلیق چندجانبه دیگر به‌عنوان مانع مشترک قابل استناد نیست[۷] و هر اقدام باید بر اساس سایر قواعد قابل اعمال ارزیابی شود.[۸] این نتیجه با ادعای «هر تعرفه‌ای اکنون مجاز است» تفاوت دارد و نیز با ادعای عکس آن، یعنی بقای یک ممنوعیت عام و همیشگی برای همه اعضا، یکسان نیست.از حیث تفسیر، تصمیم موقت را باید با توجه به متن، زمینه نهادی و مدت مشخص آن فهمید. قواعد تفسیر معاهدات در مواد ۳۱ و ۳۲ کنوانسیون وین، از جمله

1 WTO, Declaration on Global Electronic Commerce, WT/MIN(98)/DEC/2, para. 1.
2 WTO, Work Programme on Electronic Commerce, WT/L/274.
3 WTO, WT/L/1194, para. 1.
4 WTO, "Work Programme on E-Commerce, Moratorium," op. cit.
5 WTO, "MC14 concludes with adopted decisions, progress on key outstanding issues," 30 March 2026, https://www.wto.org/english/news_e/news26_e/mc14_30mar26_354_e.htm.
6 WTO, Declaration on Global Electronic Commerce, WT/MIN(98)/DEC/2 (20 May 1998); Work Programme on Electronic Commerce, WT/L/274 (30 September 1998); and Ministerial Conference Decision WT/L/1194 (4 March 2024).
7 WTO, "Work Programme on E-Commerce, Moratorium," op. cit.
8 WTO, "MC14 concludes with adopted decisions," op. cit.

معنای عادی الفاظ، سیاق و موضوع و هدف، راهنمای مناسبی برای تفسیر اسناد معاهده‌ای‌اند؛[1] با این حال، هر تصمیم سازمان تجارت جهانی لزوماً از نظر شکل و اثر با یک معاهده چندجانبه برابر نیست. در نتیجه، تحلیل باید از عنوان سند یا اهمیت سیاسی آن فراتر رود و به متن عملیاتی، مرجع تصویب، مدت و دامنه اشخاص ملتزم توجه کند.

### ۲ـ۲. سه مسیر حقوقی متمایز پس از MC14

نخست، متن موافقتنامه تجارت الکترونیکی (ECA) در سال ۲۰۲۴ نهایی شد. در ۲۸ مارس ۲۰۲۶، گروهی از اعضا «اعلامیه ترتیبات موقت برای موافقتنامه تجارت الکترونیکی» را در سند WT/MIN(26)/42 پذیرفتند تا مسیر اجرای آن را از طریق ترتیبات موقت پیگیری کنند. ماده ۱۱ متن ECA تعهد مربوط به عدم اعمال حقوق گمرکی بر انتقالات الکترونیکی را پیش‌بینی می‌کند و مالیات‌ها و عوارض داخلی سازگار را از این قاعده متمایز می‌سازد.[2] با این حال، باید میان مضمون متن ECA ، اثر و دامنه ترتیبات موقت برای مشارکت‌کنندگان، و ورود رسمی موافقتنامه به اجرا تفکیک کرد.[3] طبق ماده ۲۹، ورود به‌اجرای موافقتنامه به تودیع چهل‌وپنجمین سند پذیرش و سپری شدن مهلت مقرر وابسته است؛ برای هر عضو پذیرنده نیز اثر زمانی مقرر در همان ماده باید جداگانه بررسی شود.[4] بنابراین پذیرش سیاسی مسیر یا مشارکت در ترتیبات موقت را نباید خودبه‌خود معادل سپردن سند پذیرش یا اثبات لازم‌الاجرا شدن معاهده دانست.[5،6،7]

دوم، ارتباط WT/GC/286/Rev.4 در ۱ سپتامبر ۲۰۲۶، تعهد گروهی حامیان مبنی بر ادامه عدم اعمال حقوق گمرکی بر انتقالات الکترونیکی میان خود را بیان می‌کند.[8] این ارتباط، از لحاظ عضویت و دامنه، با تصمیمی که همه اعضای WTO در آن مشارکت داشته باشند برابر نیست. اثر حقوقی آن باید با توجه به عبارت‌بندی، قصد اعلام‌شده، هویت حامیان و قواعد مربوط به تعهدات یک‌جانبه یا توافق‌های میان گروهی ارزیابی شود؛ صرف ثبت یک ارتباط در اسناد سازمان، آن را به تعهد معاهده‌ای عام تبدیل نمی‌کند. در این مقاله، تا زمانی که مبنای مستقل برای قصد ایجاد تعهد حقوقی الزام‌آور احراز نشده، از توصیف آن به‌عنوان «تعهد معاهده‌ای چندجانبه» خودداری می‌شود.[9]

سوم، موافقتنامه‌های منطقه‌ای و دوجانبه می‌توانند برای طرف‌های خود محدودیت‌های جداگانه‌ای مقرر کنند. ماده ۱۴٫۳ موافقتنامه CPTPP حقوق گمرکی بر انتقالات الکترونیکی، از جمله محتوای منتقل‌شده، را منع می‌کند و مالیات داخلی سازگار را جدا می‌سازد؛[10] ماده ۱۹٫۳ موافقتنامه USMCA در مورد محصولات دیجیتال انتقال‌یافته به‌صورت الکترونیکی قاعده‌ای مشابه دارد؛[11] ماده ۱۶٫۳ موافقتنامه CETA نیز درباره تحویل الکترونیکی، عدم اعمال حقوق گمرکی را همراه با تحفظ مالیات داخلی مقرر می‌کند.[12] این مقررات در قلمرو و میان طرف‌های خود اثر می‌گذارند و به تنهایی جای تعلیق عام WTO را برای اعضای غیرطرف پر نمی‌کنند.

**جدول ۲. انقضای تعلیق در برابر تعهدات باقی‌مانده**

| منبع حقوقی | موضوع اصلی | اثر محتمل بر اقدام تعرفه‌ای | قید یا عدم‌قطعیت |
|---|---|---|---|
| **تعلیق چندجانبه تا MC14** | رویه عدم اعمال حقوق گمرکی | پس از ۳۰ مارس ۲۰۲۶ دیگر مانع مشترک ناشی از تمدید قبلی خودکار هر اقدام را نتیجه گرفت | نمی‌توان از انقضا، مجاز بودن |

1 Vienna Convention on the Law of Treaties, arts. 31–32.

2 WTO, Agreement on Electronic Commerce (ECA), text concluded in 2024, art. 11, official ECA page: https://www.wto.org/english/tratop_e/ecom_e/joint_statement_e.htm. Do not confuse the Agreement text with the separate Declaration on Interim Arrangements for the Agreement on Electronic Commerce, WT/MIN(26)/42 (28 March 2026).

3 WTO, Agreement on Electronic Commerce (ECA), text concluded in 2024, arts. 11 and 29, official ECA page: https://www.wto.org/english/tratop_e/ecom_e/joint_statement_e.htm. The separate 2026 Declaration on Interim Arrangements is WT/MIN(26)/42; its status should not be conflated with formal entry into force under Article 29.

4 WTO, "How to accept the Agreement on Electronic Commerce," https://www.wto.org/english/tratop_e/ecom_e/how_to_accept_agreement_e.htm. Under art. 29.2, entry into force follows 30 days after deposit of the 45th instrument; it then takes effect for each accepting member on the 30th day after that member's deposit.

5 WTO, "Agreement on Electronic Commerce," https://www.wto.org/english/tratop_e/ecom_e/joint_statement_e.htm. The status page reports 67 members adopting the pathway at MC14 and 68 undertaking interim arrangements; neither figure equals the number of deposited instruments of acceptance.

6 WTO, "How to accept the Agreement on Electronic Commerce," https://www.wto.org/english/tratop_e/ecom_e/how_to_accept_agreement_e.htm. No official confirmation of the 45th instrument was located in the reviewed sources; this is not proof that no deposit occurred.

7 WTO, Agreement on Electronic Commerce, art. 29.2; WTO acceptance guidance. Interim arrangements, treaty acceptance and entry into force are distinct legal and procedural categories.

8 WTO, WT/GC/286/Rev.4.

9 WTO, WT/GC/286/Rev.4, op. cit.

10 CPTPP, art. 14.3.

11 USMCA, art. 19.3.

12 CETA, art. 16.3.

| | | | |
|---|---|---|---|
| | | نیست | |
| **گات ۱۹۹۴، ماده II و جدول تعهدات**[1] | حقوق گمرکی بر کالاهای مشمول گات | ممکن است سقف تعهدشده را محدود کند | طبقه‌بندی موضوع و دامنه جدول اهمیت دارد |
| **گات ۱۹۹۴، مواد I و III**[2] | رفتار کامله‌الوداد؛ مالیات و مقررات داخلی | رفتار تبعیض‌آمیز یا مالیات داخلی ناسازگار ممکن است مسئله‌ساز باشد | ماده III جایگزین سقف تعرفه ماده II نیست |
| **گاتس، مواد XVI و XVII**[3] | دسترسی به بازار و رفتار ملی خدمات | فقط در چارچوب خدمات، شیوه عرضه و تعهدات خاص عضو | قاعده عمومی منع تعرفه بر همه خدمات ایجاد نمی‌کند |
| **ECA، ماده 11و ماده 29** | تعهد میان طرف‌ها و زمان لازم‌الاجرا شدن | در صورت لازم‌الاجرا بودن برای عضو و معامله ذی‌ربط قابل اعمال است | وضعیت پذیرش و اثر زمانی باید احراز شود |
| **WT/GC/286/Rev.4** | ارتباط گروهی اعضا | می‌تواند برای ارزیابی تعهدات حامیان مرتبط باشد | عضویت، قصد الزام‌آوری و دامنه سند بررسی شود |
| **CPTPP** [4] **/ USMCA** [5] **/ CETA**[6] | عدم اعمال حقوق گمرکی طبق معاهده منطقه‌ای | برای طرف‌ها و موضوعات مشمول محدودیت ایجاد می‌کند | تعریف‌ها، استثناها و دامنه شخصی یکسان نیستند |

منبع: متن گات ۱۹۹۴ و گاتس، موافقتنامه تجارت الکترونیکی، ارتباط WT/GC/286/Rev.4 و متون رسمی CPTPP، USMCA و CETA.

### ۲ـ۳. عدم‌قطعیت حقوقی: دقیقاً چه چیزی نامعلوم مانده است؟

عدم‌قطعیت پس از انقضا دست‌کم چهار منشأ دارد. نخست، در همه موارد روشن نیست انتقال الکترونیکی را باید کالا، خدمت یا موضوعی با ویژگی‌های مختلط دانست. دوم، حتی پس از انتخاب یک دسته‌بندی، باید مشخص شود کدام تعهد خاص عضو و کدام استثنا یا محدودیت در جدول او اعمال می‌شود. سوم، تفاوت بین معاهده لازم‌الاجرا، مسیر پذیرش یک موافقتنامه، ارتباط گروهی و قواعد منطقه‌ای می‌تواند آثار متفاوتی برای کشورها و شرکای تجاری ایجاد کند. چهارم، در سطح ملی باید دید اقدام مورد نظر واقعاً «حقوق گمرکی» است یا مالیات داخلی، هزینه اداری، عوارض تنظیمی یا مالیات بر درآمد/خدمات دیجیتال. این مسائل را نمی‌توان با اعلام کلی بازگشت حاکمیت تعرفه‌ای حل کرد.

از دیدگاه قطعیت حقوقی، مسئله فقط پیش‌بینی‌پذیری میزان درآمد دولتی نیست. بنگاه‌ها نیز باید بتوانند هزینه ورود به بازار، شیوه ارزش‌گذاری، احتمال اخذ دوگانه عوارض، و اثر تعهدات مختلف را بر عرضه فرامرزی محاسبه کنند. از آنجا که نسخه الکترونیکی یک فایل ممکن است بدون اظهارنامه مرزی متعارف تحویل شود، اجرای تعرفه می‌تواند پرسش‌های فنی درباره محل ورود، ارزش گمرکی، شناسایی واردکننده و شیوه وصول ایجاد کند. این مشکلات اجرایی به خودی خود ممنوعیت حقوقی نمی‌سازند اما برای ارزیابی تناسب و امکان‌پذیری هر طرح باید به آن‌ها توجه شود.

## ۳. محدودیت‌های ناشی از حقوق موجود سازمان تجارت جهانی

### ۳ـ۱. گات ۱۹۹۴: تثبیت تعرفه و رفتار ملی را از هم جدا کنیم

چنانچه مرجع صالح، محتوای الکترونیکی را در قلمرو کالایی گات ۱۹۹۴ قرار دهد، ماده II و جدول امتیازات و تعهدات عضو اهمیت محوری پیدا می‌کند.[7] ماده II تعهدات تعرفه‌ای تثبیت‌شده را تنظیم می‌کند و تحلیل باید نشان دهد کالا یا طبقه تعرفه‌ای مربوط در کدام سطر جدول قرار می‌گیرد و سقف تعهدشده چیست.[8] ماده I نیز در صورت اعمال حقوق گمرکی یا سایر عوارض در ارتباط با واردات، پرسش رفتار کامله‌الوداد را مطرح می‌کند. با این حال، چون طبقه‌بندی خود انتقال الکترونیکی محل اختلاف است، گام نخست همچنان احراز دامنه شخصی و موضوعی تعهد مربوط است.

1 GATT 1994, art. II.
2 GATT 1994, arts. I and III.
3 GATS, arts. I, XVI, XVII and the relevant Schedule.
4 CPTPP, art. 14.3.
5 USMCA, art. 19.3.
6 CETA, art. 16.3.
7 GATT 1994, art. II.
8 GATT 1994, art. II:1(a)–(b), read with the relevant member's Schedule of Concessions and Commitments. A finding requires a defensible classification and checking the scope of the concession.

ماده III گات ۱۹۹۴ عمدتاً برای جلوگیری از تبعیض در مالیات‌ها و مقررات داخلی نسبت به کالاهای وارداتی و داخلی مشابه طراحی شده است. در نتیجه، نباید آن را به‌عنوان قاعده اصلی تثبیت حقوق گمرکی مرزی معرفی کرد.[1] این تفکیک در حوزه دیجیتال مهم است: اخذ مالیات بر مصرف پس از عرضه داخلی، حقوق ورودی در مرز و هزینه‌ای که برای خدمت اداری خاص دریافت می‌شود، ممکن است قواعد متفاوتی را فعال کند. گاه یک دولت اقدام خود را «مالیات دیجیتال» نام می‌گذارد، اما عنوان داخلی به‌تنهایی تعیین‌کننده نیست؛ طراحی، پایه مالیاتی، نقطه وصول، اشخاص مشمول و رابطه واقعی اقدام با ورود کالا یا عرضه خدمت باید بررسی شود.

اصل رفتار کامله‌الوداد نیز خود به تعریف اقدام و قلمرو تعهد مربوط وابسته است. اگر اقدام به‌عنوان حق گمرکی بر واردات کالا در نظر گرفته شود، سؤال این است که آیا مزیت یا امتیازی به کالاهای یک کشور داده شده و به کالاهای مشابه دیگر اعضا بدون قیدوشرط تسری می‌یابد یا خیر. اما در فرضی که موضوع خدمت یا انتقال محتوای دیجیتال است، نمی‌توان پیشاپیش به وجود «کالای مشابه» یا قابلیت اعمال یکسان قواعد کالا و خدمت حکم کرد. این مسئله باید با ادله و تفسیر متن سنجیده شود، نه با قیاس اقتصادی صرف.

### ۳ـ۲. گاتس: تعهدات خاص، نه سقف عمومی تعرفه خدمات

اگر فعالیت موضوعی از جنس خدمت باشد، نقطه آغاز تحلیل گاتس است؛ اما نه به این معنا که هر عوارض مرزی بر خدمات دیجیتال خودبه‌خود ممنوع است.[2] ماده XVI گاتس محدودیت‌های دسترسی به بازار را در دسته‌هایی از جمله محدودیت تعداد عرضه‌کنندگان، ارزش معاملات یا دارایی‌ها، تعداد عملیات یا مقدار خروجی، تعداد اشخاص طبیعی، نوع شخصیت حقوقی و سهم سرمایه خارجی احصا می‌کند. این تعهدات در بخش‌ها و شیوه‌های عرضه‌ای اثر دارند که عضو در جدول تعهدات خاص خود پذیرفته است.[3] ماده XVII نیز رفتار ملی را به بخش‌های تعهدشده و شرایط و قیود مندرج در جدول پیوند می‌دهد.

از این رو لازم است دست‌کم چهار امر مشخص شود: ماهیت دقیق خدمت؛ شیوه عرضه، به‌ویژه عرضه فرامرزی موسوم به شیوه ۱؛ بخش یا زیربخش مندرج در جدول عضو؛ و هر محدودیت یا شرط ثبت‌شده. حتی اگر یک اقدام با تعهد خدماتی ارتباط یابد، تحلیل باید توضیح دهد چگونه در یکی از دسته‌های ماده XVI یا در مقایسه رفتاری ماده XVII قرار می‌گیرد. یک عوارض که به‌صورت مالیات داخلی بر مصرف اعمال می‌شود، ممکن است از منظر رفتار ملی یا قواعد مالیاتی قابل بررسی باشد؛ اما برچسب «تعرفه» یا «مالیات» به تنهایی نتیجه را تعیین نمی‌کند.

گزارش رکن استیناف در پرونده ایالات متحده ـ قمار نشان می‌دهد که عرضه خدمت از طریق اینترنت لزوماً آن را از حوزه گاتس خارج نمی‌کند و تعهدات خدماتی می‌توانند نسبت به عرضه آنلاین نیز اثر داشته باشند. با این همه، آن پرونده یک سقف تعرفه‌ای جامع برای هر فایل یا هر سرویس دیجیتال برقرار نکرده و مسئله عمومی طبقه‌بندی همه محصولات دیجیتال را فیصله نداده است.[4] به همین ترتیب، گزارش چین ـ انتشارات و محصولات سمعی و بصری به‌ویژه در بافت تعهدات و توزیع محصولات خاص تحلیل شده است و نباید از آن حکم کلی درباره تمام انتقالات دیجیتال استخراج کرد.[5]

### ۳ـ۳. آزمون طبقه‌بندی: فناوری به‌جای قانون تصمیم نمی‌گیرد

طبقه‌بندی یک انتقال الکترونیکی را می‌توان با یک تحلیل چندمرحله‌ای انجام داد. نخست، باید موضوع حقوقی معامله و تعهدی که از خریدار یا عرضه‌کننده دریافت می‌شود مشخص شود: انتقال مالکیت نسخه، اجازه استفاده، دسترسی اشتراکی، پخش جریان‌محور یا ارائه خدمت پشتیبانی‌شده. دوم، باید مشخص شود اقدام دولت به خود محتوا، روش عرضه، خدمت مرتبط یا ارائه‌دهنده خارجی تعلق می‌گیرد. سوم، متن موافقتنامه‌ای که برای همان موضوع و همان طرف‌ها لازم‌الاجراست باید بررسی شود. چهارم، طبقه‌بندی باید با جداول تعهدات گات و گاتس و اسناد تفسیرکننده سازگار باشد. پنجم، هر جا منابع اولیه پاسخ نهایی نمی‌دهند، نتیجه به‌صراحت «نامعین» یا «مورد اختلاف» اعلام شود.

در حقوق تجارت، تشابه کارکردی یا فنی می‌تواند قرینه‌ای برای تحلیل باشد، اما جای تعریف حقوقی را نمی‌گیرد. اگر کتابی به‌صورت کاغذی وارد شود، بحث کالا و حقوق گمرکی ملموس‌تر است؛ اگر متن آن به شکل فایل بارگیری شود، همان کارکرد فرهنگی یا اقتصادی لزوماً به معنی یکسان بودن طبقه‌بندی حقوقی نیست. از سوی دیگر، عرضه دسترسی به خدمات پخش، میزبانی یا نرم‌افزار به‌صورت خدمت، ممکن است با قواعد گاتس ارتباط پیدا کند حتی اگر مصرف‌کننده از راه یک فایل یا رابط دیجیتال از آن استفاده کند. چارچوب پیشنهادی در بخش پنجم همین تفاوت را به یک آزمون مستندپذیر تبدیل می‌کند.

### ۳ـ۴. حقوق گمرکی، مالیات داخلی و مالیات بر خدمات دیجیتال

1 GATT 1994, arts. I and III.

2 GATS, arts. I, XVI, XVII and the relevant Schedule.

3 GATS, arts. XVI:2 and XVII:1–3 and the relevant Schedule of Specific Commitments. Article XVI lists defined categories of market-access restrictions; Article XVII applies in scheduled sectors subject to conditions and qualifications.

4 WTO Appellate Body Report, United States—Measures Affecting the Cross-Border Supply of Gambling and Betting Services, WT/DS285/AB/R, adopted 20 April 2005, especially the analysis of the GATS commitments. It does not establish a universal tariff ceiling for all digital services.

5 WTO Appellate Body Report, China—Measures Affecting Trading Rights and Distribution Services for Certain Publications and Audiovisual Entertainment Products, WT/DS363/AB/R, adopted 19 January 2010. Its context-specific analysis does not resolve the classification of all electronically delivered files.

تعلیق پیشین به حقوق گمرکی بر انتقالات الکترونیکی مربوط بود؛ این امر به‌خودی‌خود همه مالیات‌ها و هزینه‌های مرتبط با اقتصاد دیجیتال را کنار نمی‌گذاشت. مالیات بر ارزش افزوده یا مالیات بر کالاها و خدمات ممکن است بر مصرف یا عرضه اعمال شود؛ مالیات بر خدمات دیجیتال می‌تواند پایه‌ای مانند درآمد ناخالص برخی خدمات یا تبلیغات دیجیتال را هدف بگیرد؛ و هزینه اداری ممکن است در برابر خدمت واقعی دولت اخذ شود. از لحاظ حقوقی، باید به ماهیت، ساختار و نحوه اعمال اقدام توجه شود، نه عنوانی که در قانون داخلی بر آن گذاشته شده است. موافقتنامه‌های منطقه‌ای مورد بررسی نیز معمولاً عدم اعمال حقوق گمرکی را از امکان اخذ مالیات داخلی سازگار تفکیک می‌کنند.[۳۲۱]

این تفکیک برای دو دلیل مهم است. نخست، پایان تعلیق مجوزی برای نادیده گرفتن تعهدات مستقل مالیاتی و رفتاری ایجاد نمی‌کند. دوم، ابزارهای مالیات بر مصرف و اداره مالیاتی می‌توانند برای بسیج درآمد عمومی مناسب باشند، بی‌آنکه الزاماً به تعرفه‌ای روی انتقالات تبدیل شوند. گزارش OECD در سال ۲۰۲۳ برآورد کرد که اثر بالقوه از دست رفتن درآمد ناشی از تعلیق در میانگین نمونه آن حدود ۰/۶۸ درصد از درآمدهای گمرکی یا ۰/۱ درصد از کل درآمد دولت بوده است؛ این برآورد مدل‌محور، پیش از انقضای ۲۰۲۶ تهیه شده و نباید به‌عنوان آمار تحقق‌یافته پس از انقضا یا پیش‌بینی یکسان برای همه کشورها معرفی شود.[۵۴]

## ۴. تعهدات واگرا و پیامدهای حقوقی و اقتصادی برای تجارت دیجیتال

### ۴ـ۱. موافقتنامه تجارت الکترونیکی و مسیر ترتیبات موقت

موافقتنامه تجارت الکترونیکی در MC14 مسیر مشخصی برای اجرای زودهنگام از طریق ترتیبات موقت پیدا کرد. متن آن تعهدات موضوعی درباره تجارت دیجیتال، از جمله عدم اعمال حقوق گمرکی بر انتقالات الکترونیکی میان طرف‌ها، در بر دارد؛ اما وضعیت اجرایی آن باید از طریق ماده ۲۹ و اسناد پذیرش هر عضو سنجیده شود.[۶] صفحه رسمی WTO در تاریخ پژوهش گزارش می‌کند ۶۷ عضو مسیر اجرای موافقتنامه را در MC14 پذیرفتند و ۶۸ عضو ترتیبات موقت را پذیرفته‌اند.[۸۷] این آمار به مراحل و زمان‌های اداری متفاوت اشاره می‌کند و به خودی خود ثابت نمی‌کند که آستانه ۴۵ سند پذیرش تحقق یافته است.[۹]

موافقتنامه از این جهت برای قطعیت حقوقی مهم است که قواعدی صریح‌تر درباره دسته‌ای از مسائل تجارت دیجیتال ارائه می‌دهد. با این وجود، ظرفیت آن برای جایگزینی تعلیق عام محدود است: عضویت و لازم‌الاجرا بودن، قلمرو این تعهد را تعیین می‌کند؛ اعضای خارج از موافقتنامه صرفاً به دلیل تصویب آن از سوی گروهی دیگر، خودبه‌خود طرف آن نمی‌شوند. همچنین، در بحث جایگاه نهادی توافق، باید بین متن موافقتنامه، ترتیبات موقت اجرای آن و تلاش سیاسی برای درج آن در پیوست ۴ موافقتنامه سازمان تجارت جهانی تفکیک کرد. این سه امر از نظر حقوقی هم‌معنا نیستند.

### ۴ـ۲. ارتباط گروهی و موافقتنامه‌های تجاری منطقه‌ای

سند WT/GC/286/Rev.4 در اول سپتامبر ۲۰۲۶ نمایانگر تلاش گروهی برای حفظ پیش‌بینی‌پذیری پس از انقضای تعلیق است.[۱۰] با این حال، ارتباط مزبور نباید به‌عنوان تصمیمی از سوی همه اعضای WTO نقل شود. حتی در میان تعهدات گروهی نیز لازم است اعضای حامی، دامنه جغرافیایی و شخصی، تعریف انتقال، تاریخ شروع و قصد الزام حقوقی مشخص شود. بیان تعهد برای عدم وضع حقوق گمرکی «میان خود» یک گروه، از نظر دامنه با تعلیق چندجانبه برای کل عضویت تفاوت دارد و الزاماً وضعیت کشور ثالث را تغییر نمی‌دهد.[۱۱]

موافقتنامه‌های منطقه‌ای نیز طیف متنوعی از راه‌حل‌ها را نشان می‌دهند. CPTPP ماده ۱۴,۳ از «انتقالات الکترونیکی، از جمله محتوای انتقال‌یافته» سخن می‌گوید؛[۱۲] USMCA ماده ۱۹,۳ «محصولات دیجیتال انتقال‌یافته به‌صورت الکترونیکی» را هدف قرار می‌دهد؛[۱۳] و CETA ماده ۱۶,۳ به «تحویل الکترونیکی» اشاره دارد.[۱۴] هر سه، به صورتی متفاوت، بین حقوق گمرکی و مالیات یا هزینه داخلی سازگار تمایز می‌گذارند.[۱]

1 CPTPP, art. 14.3.
2 USMCA, art. 19.3.
3 CETA, art. 16.3.
4 Andrenelli and López González, op. cit., pp. 1–3.
5 Andrenelli and López González, "Understanding the Potential Scope," pp. 1–3. The estimate of average potential revenue effects (0.68% of customs revenue or 0.1% of government revenue) is model-based and not a universal country-level forecast.
6 WTO, "How to accept the Agreement on Electronic Commerce," op. cit.
7 WTO, "Agreement on Electronic Commerce," op. cit.
8 WTO, "Members Adopt a Pathway to Bring E-Commerce Agreement into Force via Interim Arrangements," 28 March 2026, https://www.wto.org/english/news_e/news26_e/mc14_28mar26_341_e.htm. This announcement refers to 66 members at adoption; later status material uses 67 and 68 for distinct procedural snapshots.
9 WTO, acceptance guidance, op. cit.
10 WTO, WT/GC/286/Rev.4.
11 WTO, WT/GC/286/Rev.4, op. cit.
12 CPTPP, art. 14.3.
13 USMCA, art. 19.3.
14 CETA, art. 16.3.

می‌گذارند.[1] اما دامنه مفهومی و استثناها در هر معاهده متفاوت است؛ پس قواعد منطقه‌ای را نباید به‌طور ساده به کل عضویت سازمان تجارت جهانی تعمیم داد.

**جدول ۳. نمونه‌هایی از ترتیبات مرتبط با عدم اعمال حقوق گمرکی**

| ترتیب | عبارت/دامنه اصلی | اثر در چارچوب حقوقی | محدودیت ارزیابی |
|---|---|---|---|
| **ECA، ماده 11**[2] | عدم اعمال حقوق گمرکی میان طرف‌های موافقتنامه؛ تحفظ مالیات داخلی سازگار | تعهد معاهده‌ای در صورت تحقق شرایط ورود به‌اجرا و اثر برای عضو | تعداد اعضای ترتیبات موقت با تعداد اسناد پذیرش برابر نیست |
| **WT/GC/286/Rev.4**[3] | تعهد اعلامی حامیان به عدم وضع حقوق گمرکی میان خود | قابل ارزیابی در چارچوب ارتباط و قصد تعهد حامیان | نه تصمیم عام همه اعضای WTO؛ وضعیت الزام‌آوری باید مستقل تحلیل شود |
| **CPTPP، ماده 14.3**[4] | انتقالات الکترونیکی، از جمله محتوا | تعهد میان طرف‌های مشمول CPTPP | تعریف‌ها، استثناها و دامنه اشخاص معاهده‌ای |
| **USMCA، ماده 19.3**[5] | محصولات دیجیتال انتقال‌یافته الکترونیکی | منع حقوق گمرکی و تحفظ مالیات‌های داخلی سازگار | قلمرو شخصی و موضوعی USMCA |
| **CETA، ماده 16.3**[6] | تحویل‌های منتقل‌شده به‌صورت الکترونیکی | منع حقوق گمرکی، با امکان مالیات داخلی سازگار | قلمرو طرف‌ها و متن اختصاصی ماده |

منبع: متن رسمی ECA، WT/GC/286/Rev.4، CPTPP، USMCA و CETA.

### ۴ـ۳. قطعیت حقوقی و هزینه‌های تطبیق

وجود مسیرهای حقوقی موازی می‌تواند نتیجه‌ای دوگانه داشته باشد. از یک سو، اعضای مشارکت‌کننده در برخی موافقتنامه‌ها از تعهدی روشن‌تر در روابط میان خود برخوردار می‌شوند؛ از سوی دیگر، بنگاهی که خدمات یا محتوای دیجیتال را به کشورهای گوناگون عرضه می‌کند ممکن است با پوشش‌های متفاوت مواجه شود. به این ترتیب، لازم است برای هر مقصد، ماهیت اقدام، طرف‌های معاهده‌ای، زمان اثر و استثناها بررسی شود. این وضعیت هزینه حقوقی، حسابداری و فنی را بالا می‌برد، به‌ویژه برای بنگاه‌های کوچک که توان اندکی برای نظارت مستمر بر تغییرات حقوقی در چند بازار دارند. این پیامد، استنتاج تحلیلی از پراکندگی رژیم‌هاست و نباید به‌عنوان رقم کمی اثبات‌شده در همه بازارها بیان شود.

ادبیات اقتصادی پیش از انقضا عموماً بر خطر افزایش عدم‌قطعیت و اثر احتمالی تعرفه بر رقابت‌پذیری و تجارت دیجیتال تأکید کرده است؛ بااین‌حال، بسیاری از برآوردها سناریویی‌اند.[7] پژوهش OECD در سال ۲۰۲۳ بیان می‌کند که می‌توان بخشی از اهداف درآمدی را با طراحی درست مالیات بر ارزش افزوده یا مالیات کالاها و خدمات پی گرفت و هشدار می‌دهد که تعرفه بر انتقالات ممکن است رقابت‌پذیری داخلی را کاهش دهد.[8] این نتایج باید به‌عنوان پیش‌بینی سیاستی فهمیده شوند. ارزیابی واقعی آثار بعد از مارس ۲۰۲۶ نیازمند داده‌های کشوری درباره اقدامات اعمال‌شده، نرخ‌ها، درآمد واقعی، جریان تجارت و آثار توزیعی است.

### ۴ـ۴. حاکمیت مالیاتی و ملاحظات توسعه‌ای

نگرانی دولت‌ها درباره درآمدهای مالیاتی و نابرابری بین عرضه‌کنندگان داخلی و خارجی، به‌ویژه در کشورهای دارای ظرفیت اداری محدود، نباید کم‌اهمیت تلقی شود. از سوی دیگر، تعرفه بر داده یا محتوای دیجیتال ممکن است هزینه استفاده از فناوری، نهاده‌های نرم‌افزاری و دسترسی مصرف‌کننده را افزایش دهد و آثار متفاوتی بر بنگاه‌های کوچک یا اقتصادهایی داشته باشد که واردکننده خالص خدمات دیجیتال‌اند. بنابراین، تحلیل سیاستی نیازمند تفکیک میان هدف مشروع درآمدزایی، ابزار مناسب برای رسیدن به آن و تعهدات حقوقی قابل اعمال است.

UNCTAD در گزارش و توصیه‌های سال ۲۰۲۶ بر اصلاح قوانین مالیاتی، ثبت ساده‌تر عرضه‌کنندگان غیرمقیم، مالیات‌های غیرمستقیم مانند VAT/GST ، صورتحساب الکترونیکی، ظرفیت اجرایی، همکاری میان مقامات مالیاتی و گمرکی و همکاری بین‌المللی تأکید می‌کند.[9] این

1 CPTPP, art. 14.3; USMCA, art. 19.3; CETA, art. 16.3.
2 WTO, Agreement on Electronic Commerce, art. 11.
3 WTO, WT/GC/286/Rev.4.
4 CPTPP, art. 14.3.
5 USMCA, art. 19.3.
6 CETA, art. 16.3.
7 Andrenelli and López González, op. cit., pp. 1–3.
8 OECD, "Understanding the Scope, Definition and Impact of the WTO E-Commerce Moratorium: Policy Brief" (2023), https://doi.org/10.1787/4329569a-en. This, like the full paper, is pre-expiry analysis.
9 UNCTAD, TD/B/C.I/EDE/9/2, and Agreed Policy Recommendations, op. cit.

توصیه‌ها نشان می‌دهند که انتخاب سیاست درآمدی به ظرفیت اجرا وابسته است. آنها مجوز حقوقی عمومی برای وضع حقوق گمرکی ایجاد نمی‌کنند؛[1] برعکس، لزوم طراحی تفکیک‌شده مالیات و گمرک را تقویت می‌کنند. رویکرد توسعه‌محور باید هم‌زمان از یک سو دغدغه فضای سیاستی دولت را به رسمیت بشناسد و از سوی دیگر هزینه‌های انطباق و محدودیت‌های دسترسی دیجیتال را به‌طور شفاف بسنجد.

مطالعه Banga ، Beyleveld و Munu درباره رابطه قواعد تجاری و مالیات‌ستانی اقتصاد دیجیتال در آفریقا نیز یادآور می‌شود که قواعد تجارت می‌توانند با اختیار مالیاتی و ظرفیت بسیج درآمد تلاقی کنند.[2] از این ادبیات نباید نتیجه گرفت که هر محدودیت تجاری ناموجه است؛ بلکه باید روشن شود کدام قاعده بر چه نوع اقدام و تحت چه شرایطی حاکم است. به همین دلیل، بهترین پاسخ حقوقی نه حمایت مطلق از تعرفه است و نه رد یک‌باره تمام ابزارهای درآمدی، بلکه آزمونی است که تعهدات، کارکرد واقعی مالیاتی، آثار تبعیض‌آمیز و محدودیت‌های ظرفیت اجرایی را آشکار کند.

## ۵. ارزیابی انتقادی و پیشنهادهایی برای بازگرداندن قطعیت حقوقی

### ۵ـ۱. چارچوب مرحله‌ای ارزیابی مشروعیت اقدام

برای جلوگیری از دو خطای متقابل ــ فرض ممنوعیت جهانی و همیشگی هر تعرفه بر انتقال الکترونیکی، یا فرض مجاز بودن همه تعرفه‌ها پس از انقضا ــ این مقاله یک چارچوب مرحله‌ای پیشنهاد می‌کند. چارچوب باید برای اقدام مشخص و با ثبت مستندات اعمال شود، نه برای کل اقتصاد دیجیتال به صورت کلی. خروجی هر مرحله، مبنای حقوقی بررسی بعدی را مشخص می‌کند و در صورت نبود پاسخ قطعی، عدم‌قطعیت را ثبت می‌کند؛ این ویژگی مانع از پنهان کردن ابهام‌های واقعی در قالب نتیجه‌ای قاطع اما فاقد پشتوانه می‌شود.

**جدول ۴. چیدمان پیشنهادی ارزیابی حقوقی حقوق گمرکی بر انتقالات الکترونیکی**

| گام | پرسش بررسی | مبنای حقوقی / مدرک لازم | خروجی اولیه |
|---|---|---|---|
| **۱. شناسایی اقدام** | اقدام از نظر کارکرد واقعی چیست: حق گمرکی، مالیات داخلی، هزینه خدمت یا عوارض تنظیمی؟ | قانون ملی، پایه محاسبه، نقطه وصول، شخص مکلف و هدف واقعی | تعیین ماهیت اقدام؛ عنوان قانونی کافی نیست |
| **۲. تعیین موضوع** | موضوع معامله چیست: کالای فیزیکی، فایل، حق استفاده، اشتراک یا خدمت مستمر؟ | قرارداد، ماهیت عرضه، محتوای انتقال و متن سند حاکم | صورت‌بندی دقیق معامله و شیء مورد ارزیابی |
| **۳. طبقه‌بندی** | کدام رژیم محتمل است: گات، گاتس یا سند تجارت دیجیتال خاص؟ | تعاریف معاهده‌ای، جداول تعهدات، رویه قضایی مرتبط | انتخاب رژیم اصلی با ذکر اختلاف احتمالی |
| **۴. تعهدات WTO** | کدام تعهد مشخص عضو قابل اعمال است؟ | GATT II[3] و I؛ در موارد داخلی GATT III ؛ GATS XVI/XVII و جدول عضو[4] | نقض مشخص، عدم نقض یا مسئله باز |
| **۵. ترتیبات بعدی** | آیا عضو و طرف معامله مشمول ECA[5] ، ترتیبات موقت، WT/GC/286/Rev.4[6] یا RTAهستند؟ | سند پذیرش، تاریخ ورود به‌اجرا، فهرست طرف‌ها و متن جاری | تعیین دامنه شخصی و زمانی تعهد |
| **۶. اجرای داخلی** | آیا قانون داخلی اقدام را شفاف، قابل محاسبه و بدون تبعیض اجرا می‌کند؟ | مقررات گمرکی/مالیاتی، رویه اداری، معافیت‌ها و سازوکار اعتراض | تعیین ریسک‌های اجرا و تعارض احتمالی |
| **۷. ثبت عدم‌قطعیت** | آیا طبقه‌بندی یا تفسیر مورد اختلاف است؟ | منابع اولیه، آرای مرتبط، نظرهای علمی موافق و مخالف | تعیین برچسب نهایی: ممنوع / مشروطاً ممکن / نامطمئن |

1 UNCTAD, TD/B/C.I/EDE/9/2, paras. 3–6, and "Agreed Policy Recommendations," 13 May 2026. These discuss tax administration and revenue policy, not a general legal endorsement of customs tariffs.

2 Karishma Banga, Alexander Beyleveld, and Martin Luther Munu, "Trading Away Tax Sovereignty? How Trade Rules Shape Taxation of the Digital Economy in Africa," Journal of International Economic Law 28, no. 1 (2025): 43–62, https://doi.org/10.1093/jiel/jgaf004.

3 GATT 1994, art. II.

4 GATS, arts. I, XVI, XVII and the relevant Schedule.

5 Agreement on Electronic Commerce, arts. 11 and 29.

6 WTO, WT/GC/286/Rev.4, op. cit.

منبع: چارچوب تحلیلی این مقاله بر پایه گات ۱۹۹۴، گاتس، موافقتنامه تجارت الکترونیکی، WT/GC/286/Rev.4 و موافقتنامه‌های منطقه‌ای.

این چارچوب باید در قالب یک یادداشت حقوقی قابل تکرار ثبت شود که در آن اقدام ملی، موضوع معامله، کشور مبدأ، کشور مقصد، تاریخ مورد بررسی، مقررات لازم‌الاجرا، تعهدات خاص عضو و منابع تفسیرکننده دقیقاً مشخص‌اند. پیشنهاد می‌شود برای هر گام سه وضعیت ثبت شود: «احراز شده»، «احراز نشده» و «نامطمئن/مورد اختلاف». وضعیت «احراز نشده» به معنی نبود تعهد یا ممنوعیت نیست؛ فقط نشان می‌دهد مدرک کافی در پرونده بررسی نشده است. برچسب نهایی «ممنوع تحت تعهد مشخص» فقط در صورت شناسایی قاعده و تعارض قابل دفاع صادر شود. عنوان «مشروطاً ممکن» نیز باید شرایط، استثناها و خطر اختلاف را روشن کند. در نهایت، «نامطمئن» باید به تبیین دقیق دلیل ابهام و مسیر مناسب برای روشن‌سازی آن متصل باشد.

### ۵ـ۲. راهکارهای نهادی و معاهده‌ای

نخست، اعضا می‌توانند مذاکرات چندجانبه را برای ایجاد ترتیبی شفاف‌تر از سر بگیرند؛ ترتیبی که تعریف عملیاتی انتقال الکترونیکی، دامنه محتوا، تعامل با مالیات داخلی، مدت و سازوکار بازبینی را روشن کند. هر راه‌حل پایدار باید اختلاف درباره اثرهای درآمدی، ارزش‌گذاری و مشارکت کشورهای در حال توسعه را صریحاً پوشش دهد، نه اینکه مسئله را صرفاً فنی جلوه دهد. راه‌حل موقت یا مرحله‌ای نیز باید تاریخ پایان یا بازبینی و قواعد شفاف خروج و پیوستن داشته باشد.

دوم، سازمان تجارت جهانی می‌تواند سازوکار شفافیت تقویت‌شده‌ای ایجاد کند که از اعضا بخواهد هر اقدام ملی جدید درباره حقوق گمرکی بر انتقالات، مالیات‌های داخلی و هزینه‌های مشابه را در قالبی استاندارد اطلاع دهند. چنین سازوکاری جایگزین تعهد حقوقی نمی‌شود، اما امکان ارزیابی زودهنگام نوع اقدام، پایه مالیاتی، استثناها و اثر آن بر شرکای تجاری را فراهم می‌کند. برای جلوگیری از گزارش‌دهی بیش از حد، فرم می‌تواند بر سه متغیر متمرکز شود: ماهیت حقوقی اقدام، موضوع یا عرضه مشمول، و مبنای تعهدی که عضو به آن استناد می‌کند.

سوم، میان قواعد تجارت دیجیتال و ابزارهای مالیات داخلی هماهنگی بیشتر لازم است. متن موافقتنامه تجارت الکترونیکی و بسیاری از موافقتنامه‌های منطقه‌ای، عدم اعمال حقوق گمرکی را از حفظ مالیات‌های داخلی سازگار جدا می‌کنند. این تفکیک باید در قوانین ملی، رویه ارزش‌گذاری و راهنمای اداری نیز منعکس شود تا یک پرداخت مالیاتی صرفاً به دلیل الکترونیکی بودن مبادله به‌اشتباه تعرفه گمرکی تلقی نشود یا برعکس. کمک فنی به کشورهای در حال توسعه و کمترتوسعه‌یافته باید بر ظرفیت سامانه‌های مالیاتی دیجیتال، ثبت غیرمقیمان، تبادل اطلاعات، امنیت داده، صورتحساب الکترونیکی و تحلیل آثار توزیعی متمرکز شود.[۲۱]

چهارم، در ترتیبات چندجانبه‌گرا و منطقه‌ای باید تقویت قابلیت اتصال به نظام چندجانبه با حفظ شفافیت حقوقی دنبال شود. مشارکت بیشتر در ECA می‌تواند پوشش تعهدی را افزایش دهد، اما نباید تصور شود که ورود به توافق از مسیر ترتیبات موقت، بدون طی سازوکار مقرر، وضعیت معاهده را خودبه‌خود قطعی می‌کند.[۴۳] همچنین تلاش برای درج توافق در پیوست ۴ و هر تصمیم مربوط به ساختار نهادی سازمان باید بر پایه قواعد تصمیم‌گیری و اجماع حاکم بررسی شود.[۶۵]

## نتیجه‌گیری

این پژوهش نشان داد که انقضای تعلیق چندجانبه در ۳۰ مارس ۲۰۲۶ یک تغییر واقعی در وضعیت نهادی تجارت دیجیتال است، اما پیامد آن را باید محدود و دقیق توصیف کرد. تعلیق پیشین رویه مشترک عدم اعمال حقوق گمرکی را در قالب تمدیدهای دوره‌ای حفظ می‌کرد؛ عدم توافق در MC14 آن مانع مشترک را پایان داد، ولی نه قاعده‌ای مستقل برای اعطای اختیار نامحدود ایجاد کرد و نه به‌تنهایی همه تعهدات موجود را از میان برد. ازاین‌رو، فرضیه اصلی مقاله با یک قید مهم تأیید می‌شود: حقوق باقی‌مانده تنها در مواردی محدودیت ایجاد می‌کنند که طبقه‌بندی موضوع، متن مقرره و تعهدات مشخص عضو آن را اقتضا کند.

در فرض کالایی، ماده II گات ۱۹۹۴ و جدول تعهدات عضو برای ارزیابی تعرفه مرزی محوری است و ماده I می‌تواند در ارزیابی رفتار کامله‌الوداد مطرح شود؛ ماده III عمدتاً با مالیات‌ها و مقررات داخلی مرتبط است. در فرض خدماتی، مواد XVI و XVII گاتس فقط با توجه به بخش، شیوه عرضه و تعهدات خاص عضو اعمال می‌شوند. بنابراین، ادعای وجود سقف عمومی تعرفه برای تمامی خدمات دیجیتال قابل دفاع نیست. به همین ترتیب، موافقتنامه تجارت الکترونیکی، ارتباط WT/GC/286/Rev.4 و موافقتنامه‌های منطقه‌ای در دامنه طرف‌ها، مبنای حقوقی و زمان اثر تفاوت دارند و جایگزین یکدیگر یا تعلیق منقضی‌شده نیستند.

1 UNCTAD, TD/B/C.I/EDE/9/2, and Agreed Policy Recommendations, op. cit.
2 UNCTAD, TD/B/C.I/EDE/9/2, paras. 3–6, and Agreed Policy Recommendations.
3 WTO, "How to accept the Agreement on Electronic Commerce," op. cit.
4 WTO, "Agreement on Electronic Commerce," op. cit.
5 WTO, General Council meeting coverage .https://www.wto.org/english/news_e/news26_e/gc_06oct26_e.htm
6 Agreement on Electronic Commerce, art. 29.2; WTO acceptance guidance, op. cit.

سهم اصلی مقاله، ارائه آزمونی مرحله‌ای برای ارزیابی اقدام ملی است که میان ماهیت اقدام، طبقه‌بندی انتقال، تعهدات WTO ، جداول عضو، موافقتنامه‌های خاص و اجرای داخلی رابطه برقرار می‌کند و در صورت فقدان مبنای قطعی، نتیجه را «نامطمئن» ثبت می‌نماید. یافته‌های اقتصادی نیز باید با احتیاط گزارش شوند: برآوردهای پیش از انقضا، وقوع واقعی درآمد یا هزینه در دوره پس از مارس ۲۰۲۶ را ثابت نمی‌کنند. اولویت سیاستی باید ترکیبی از مذاکره چندجانبه، شفافیت، تفکیک تعرفه از مالیات داخلی و کمک فنی برای ظرفیت مالیاتی باشد. هر نتیجه‌گیری درباره یک کشور یا اقدام مشخص مستلزم بازبینی منابع رسمی روزآمد، اسناد پذیرش، قوانین ملی و تعهدات آن عضو است.

## کتاب‌نامه


### الف) اسناد حقوقی، معاهدات و تصمیمات رسمی

1. General Agreement on Tariffs and Trade 1994 (GATT 1994), arts. I–III. https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/06-gatt_e.htm.
2. General Agreement on Trade in Services (GATS), arts. I, XVI–XVII and Schedules of Specific Commitments. https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/26-gats_01_e.htm.
3. World Trade Organization, Declaration on Global Electronic Commerce, WT/MIN(98)/DEC/2 (20 May 1998).
4. World Trade Organization, Work Programme on Electronic Commerce, WT/L/274 (30 September 1998).
5. World Trade Organization, Ministerial Conference Decision, Work Programme on Electronic Commerce, WT/L/1194 (4 March 2024).
6. World Trade Organization, Agreement on Electronic Commerce (ECA), text concluded in 2024, arts. 11, 29. https://www.wto.org/english/tratop_e/ecom_e/joint_statement_e.htm.
7. World Trade Organization, Declaration on Interim Arrangements for the Agreement on Electronic Commerce, WT/MIN(26)/42 (28 March 2026).
8. World Trade Organization, Communication on Electronic Transmissions, WT/GC/286/Rev.4 (1 September 2026).
9. Vienna Convention on the Law of Treaties, 23 May 1969, arts. 31–32.
10. Comprehensive and Progressive Agreement for Trans-Pacific Partnership (CPTPP), art. 14.3. https://www.international.gc.ca/trade-commerce/trade-agreements-accords-commerciaux/agr-acc/tpp-ptp/text-texte/14.aspx?lang=eng.
11. United States–Mexico–Canada Agreement (USMCA), ch. 19, art. 19.3. https://ustr.gov/sites/default/files/files/agreements/FTA/USMCA/Text/19-Digital-Trade.pdf.
12. Comprehensive Economic and Trade Agreement (CETA), art. 16.3. https://www.international.gc.ca/trade-commerce/trade-agreements-accords-commerciaux/agr-acc/ceta-aecg/text-texte/16.aspx?lang=eng.
13. WTO Appellate Body Report, United States—Measures Affecting the Cross-Border Supply of Gambling and Betting Services, WT/DS285/AB/R, adopted 20 April 2005.
14. WTO Appellate Body Report, China—Measures Affecting Trading Rights and Distribution Services for Certain Publications and Audiovisual Entertainment Products, WT/DS363/AB/R, adopted 19 January 2010.

### ب) مقالات علمی و پژوهش‌های دانشگاهی به زبان‌های خارجی

15. Andrenelli, Andrea, and Javier López González. “Understanding the Potential Scope, Definition and Impact of the WTO E-Commerce Moratorium.” OECD Trade Policy Papers, no. 275. Paris: OECD Publishing, 2023. https://doi.org/10.1787/59ceace9-en.
16. Banga, Karishma, Alexander Beyleveld, and Martin Luther Munu. “Trading Away Tax Sovereignty? How Trade Rules Shape Taxation of the Digital Economy in Africa.” Journal of International Economic Law 28, no. 1 (2025): 43–62. https://doi.org/10.1093/jiel/jgaf004.
17. Kang, Minji. “Customs Duties on Electronic Transmissions after the Expiration of the WTO Moratorium: International Economic Law Issues and Legal Responses.” Korean Journal of International Economic Law 24, no. 2 (2026): 7–33. Record and abstract: https://kci.go.kr/kciportal/ci/sereArticleSearch/ciSereArtiView.kci?sereArticleSearchBean.artiId=ART003368876.

### ج) گزارش‌ها و منابع رسمی برخط

18. UN Trade and Development (UNCTAD). “Strengthening Fiscal Revenues in Developing Countries in the Context of Electronic Commerce and Digital Trade.” TD/B/C.I/EDE/9/2 (2 March 2026). https://unctad.org/system/files/official-document/tdbc1ede9d2_en.pdf.
19. UN Trade and Development (UNCTAD). “Strengthening Fiscal Revenues in Developing Countries in the Context of Electronic Commerce and Digital Trade: Agreed Policy Recommendations.” 13 May 2026. https://unctad.org/board-action/strengthening-fiscal-revenues-developing-countries-context-electronic-commerce-and.

20. World Trade Organization. “How to Accept the Agreement on Electronic Commerce. https://www.wto.org/english/tratop_e/ecom_e/how_to_accept_agreement_e.htm.
21. World Trade Organization. “Work Programme on E-Commerce, Moratorium. https://www.wto.org/english/tratop_e/ecom_e/ecom_work_programme_e.htm.
22. World Trade Organization. “Members Adopt a Pathway to Bring E-Commerce Agreement into Force via Interim Arrangements.” 28 March 2026. https://www.wto.org/english/news_e/news26_e/mc14_28mar26_341_e.htm.
23. World Trade Organization. “MC14 Concludes with Adopted Decisions, Progress on Key Outstanding Issues.” 30 March 2026. https://www.wto.org/english/news_e/news26_e/mc14_30mar26_354_e.htm.
24. World Trade Organization. “Agreement on Electronic Commerce . https://www.wto.org/english/tratop_e/ecom_e/joint_statement_e.htm.
25. World Trade Organization. General Council meeting coverage . https://www.wto.org/english/news_e/news26_e/gc_06oct26_e.htm.
26. Guide to the Use of Artificial Intelligence Tools in Research, first ed. Tehran: National Institute for Science Policy Research, Aban 1404 (November 2025). ISBN 978-622-5721-25-8. Supplied by the author